

गीताका सामाजिक मूल्यमान्यता र सिद्धान्तहरू

डा. युव राज पाण्डे

yubarajpandey2073@gmail.com

लेखसार

भगवद्गीतालाई वेद, उपनिषद् र पुराणको सारका रूपमा लिइन्छ। यसलाई पूर्वीय दर्शनको सबैभन्दा स्पष्ट र सबैभन्दा पूर्ण सारांशका रूपमा समेत लिइन्छ। त्यसैले भगवद्गीताले दर्शनशास्त्र, धर्मशास्त्र वा कर्तव्यशास्त्र, नीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, व्यवस्थापनविज्ञान, मनोविज्ञान र समाज शास्त्र वा समाजविज्ञान आदि ज्ञानका विभिन्न आयाम वा विधाहरूलाई सूत्रबद्ध ढङ्गले प्रस्तुत गरेको छ, भन्ने कुरा अध्येता र अनुसन्धाताहरूले बताउने गरेका छन्। प्रस्तुत सन्दर्भमा भगवद्गीताले समेटेका महत्त्वपूर्ण सामाजिक मूल्यमान्यताहरू र सिद्धान्तहरूको पहिचान तथा व्याख्या विश्लेषणलाई यस अध्ययनले आफ्नो विषयवस्तुको रूपमा लिएको छ। अध्ययनका लागि भगवद्गीताका विषयमा लेखिएका पुस्तक, पुस्तिका, लेखरचना र अनुसन्धान प्रतिवेदनहरू सूचनाका महत्त्वपूर्ण स्रोतका रूपमा रहेका छन्। प्रश्नावली र अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट प्राथमिक सूचना वा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कामसमेत भएको छ। यसरी साङ्खिकीयपद्धतिको प्रयोगसमेत गरिएको भए पनि यस अध्ययनमा विश्लेषणात्मक वा गुणात्मक अध्ययन विधि नै मुख्य अध्ययन विधिको रूपमा रहेको छ। अध्ययनबाट भगवद्गीताले मानिसको सामाजिक व्यवहारलाई निर्देशित गर्ने केही ठोस सिद्धान्तहरू अघि सारेको छ, भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। कर्मयोगको सिद्धान्त, ज्ञानयोगको सिद्धान्त, साङ्ख्ययोगको सिद्धान्त, कार्य/कर्म वा लक्ष्यप्रति पूर्ण प्रतिबद्धता (भक्तियोग) को सिद्धान्त, लोकसङ्ग्रहको सिद्धान्त, सर्वभूतहितको सिद्धान्त, यज्ञको नवीन सिद्धान्त वा जनता वा समाजको निःस्वार्थ सेवाको (सेवायज्ञको) सिद्धान्त, असल आचरण र सत्यनिष्ठाको सिद्धान्त, स्वास्थ्य रक्षा र स्वास्थ्य सुधारको सिद्धान्त आदिलाई भगवद्गीताले अङ्गीकार गरेका महत्त्वपूर्ण सामाजिक

मूल्य र सिद्धान्तको रूपमा यस अध्ययनले पहिचान गरेको छ। दृढनिश्चयको सिद्धान्त र अभ्यासयोगको सिद्धान्तजस्ता मानिसलाई जीवनको उद्देश्य सफल पार्न मद्दत गर्ने सिद्धान्तहरूको पनि भगवद्गीताले विश्लेषण गरेको छ। यस अध्ययनले भगवद्गीताले अधि सारेका सबै सामाजिक मूल्यहरूको विश्लेषण गर्न नसकेको भए पनि भगवद्गीताका सामाजिक मूल्य-मान्यता र सिद्धान्तहरू वर्तमान युगमा पनि सान्दर्भिक छन् र मानिसको पथप्रदर्शन गर्न सक्षम छन् भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न भने सफल छ। त्यसैले भगवद्गीताको आग्रहरहित भएर अध्ययन तथा विश्लेषण गरेर यसका जीवनोपयोगी र समाजोपयोगी मूल्यहरूलाई व्यवहारमा उतार्न जरुरी छ।

शब्दकुञ्जी : अहिंसा, कर्मयोग, ज्ञान, प्रकृति, निष्काम योग।

विषय प्रवेश

भगवद्गीतालाई वेद, उपनिषद् र पुराणहरूको सारका रूपमा लिइन्छ। पूर्वीय दर्शनका व्याख्याताहरूले मात्र होइन, ऐल्डुअस हक्सलेजस्ता पश्चिमी विद्वानहरूले समेत भगवद्गीतालाई पूर्वीय दर्शनको सबैभन्दा स्पष्ट र सबैभन्दा पूर्ण सारांशको रूपमा उल्लेख गरेका छन् (राधाकृष्णन्, २००७, पृ. १४)। भगवद्गीतालाई कतिपयले धार्मिक ग्रन्थको रूपमा मात्र हेरेको पाइन्छ, भने कतिपय विद्वानहरूले यसमा ज्ञानका सबै आयामहरूको सुन्दर र सूत्रबद्ध प्रस्तुतीकरण भएको विचार राख्छन्। आआफ्नो रुचि र विशेषज्ञताका आधारमा कतिपय विद्वानहरूले यसलाई कर्तव्यशास्त्र र नीतिशास्त्रका रूपमा हेरेको पाइन्छ भने कतिपय विद्वानहरूले यसलाई कर्म विज्ञान, विज्ञान र योगशास्त्रका रूपमा समेत लिएको पाइन्छ। कतिपय विद्वानहरूले यसलाई समाजशास्त्र पनि भन्न सकिने विचार प्रकट गरेका छन् (स्वामी ईश्वरानन्द, २०१५, ऐ)। अर्थशास्त्रीहरूले यसमा अर्थशास्त्रका सिद्धान्तहरू रहेको विचार प्रकट गरेका छन् (पाण्डे, २०२१, पृ. २३०)। कर्मयोग, ज्ञानयोग र भक्तियोगका सिद्धान्तहरूलाई भगवद्गीताले अधि सारेका तीनओटा महत्त्वपूर्ण

सिद्धान्तका रूपमा उल्लेख गरिन्छ। लोकसङ्ग्रह वा लोक कल्याणको सिद्धान्त, निःस्वार्थ जनसेवा वा यज्ञको सिद्धान्त, सबै प्राणीको हित (सर्वभूतहित) को सिद्धान्त, सत्यनिष्ठाको सिद्धान्त, न्यायको सिद्धान्त, समानताको सिद्धान्त, अहिंसाको सिद्धान्त, सन्तुलित विकास प्रयास र जीवनपद्धतिको सिद्धान्तजस्ता मानिसको जीवनका विविध पक्षहरूमा महत्त्व राख्ने मूल्य र मान्यताहरूका विषयमा भगवद्गीताले अधि सारेका सिद्धान्त वा मूल्यहरूले सामाजिक व्यवहार र विकासका विभिन्न आयामहरूका विषयमा मानिस र समाज तथा राष्ट्रहरूलाई स्पष्ट मागदर्शन गर्न खोजेको देखिन्छ। भगवद्गीताले उत्पादन, उपभोग, वितरण, स्वास्थ्य सुरक्षा र आहारविहारजस्ता मानव जीवनसँग अभिन्न रूपले गाँसिएका विषयहरूका सम्बन्धमा पनि मार्गदर्शन गर्न खोजेको देखिन्छ। यसबाट मानव समाजको सञ्चालन र विकासमा भगवद्गीताको सन्देश अत्यन्तै उपयोगी रहेको देखिन्छ। भगवद्गीताले नै पनि भगवद्गीताको अध्ययन गरेपछि अध्ययन गर्न बाँकी केही रहँदैन भनेर भगवद्गीताको सन्देशको बहुआयामिकतालाई रेखाङ्कित गरेको छ (अध्याय ७, श्लोक २)। त्यसैले यस अध्ययनले भगवद्गीतामा अन्तर्निहित सामाजिक मूल्यमान्यताहरू वा सिद्धान्तहरू र सन्देशहरूको सान्दर्भिकताको अध्ययनलाई केन्द्रीय विषयवस्तु बनाएको छ।

भगवद्गीताले अधि सारेका सामाजिक मूल्यमान्यता वा सिद्धान्तहरूको पहिचान र विश्लेषण गर्ने कुरा नै यस अध्ययनको विषय वा समस्याको रूपमा पहिचान गरिएको छ। भगवद्गीताले अधि सारेका मूल्यमान्यताहरूको पहिचान गरेर भगवद्गीता र सिङ्गो वैदिकदर्शनले मानवीय व्यवहारमा पारेको र पार्ने प्रभावको पनि लेखाजोखा गर्न सकिन्छ। भगवद्गीताको सामाजिक र व्यावहारिक पक्षमा गरिने अध्ययनले भगवद्गीता र वैदिक दर्शनका सन्देशका विषयमा जानी नजानी फिँजाइएका वा फिँजिएका कतिपय गलत र भ्रामक कुराहरूको निवारण गर्न मद्दत पुग्ने कुरा पनि स्पष्ट छ। भगवद्गीतामा मानव समाजका लागि उपयोगी सामाजिक मूल्यमान्यताहरू अन्तर्निहित छन् भन्ने परिकल्पनाका आधारमा यो

अध्ययन अधि बढेको छ । यस अध्ययनको मूलभूत उद्देश्य भगवद्गीतामा अन्तर्निहित महत्त्वपूर्ण सामाजिक मूल्यमान्यता वा सिद्धान्तहरूको पहिचान गरेर तिनबाट समाजमा परेको र पर्न सक्ने प्रभावको व्याख्या र विश्लेषण गर्नु हो । यस अध्ययनले प्रस्तुत उद्देश्यको परिपूर्तिको लागि निम्न विशिष्ट उद्देश्यहरू निर्धारण गरेको छ -

- क) भगवद्गीतामा रहेका महत्त्वपूर्ण सामाजिक मूल्यमान्यता वा सिद्धान्तहरूको पहिचान र विश्लेषण गर्ने
- ख) भगवद्गीताले अधि सारेका सामाजिक मूल्य र मान्यताहरूबाट समाजमा पर्ने प्रभावको सामान्य विश्लेषण गर्ने

यो अध्ययन भगवद्गीताको सामाजिक सन्देशमा मात्र केन्द्रित भएको हुनाले भगवद्गीताका आध्यात्मिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, प्राविधिक, वैज्ञानिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक र व्यवस्थापकीय आदि धेरै आयामहरूलाई यस अध्ययनले समेटेको छैन । यस अध्ययनमा भगवद्गीताले अधि सारेका केही प्रमुख सामाजिक मूल्यहरू मात्र समेटिएका छन् । यी सबै सामाजिक सिद्धान्तहरू समेट्नका लागि थप अध्ययन जरुरी छ ।

पूर्वीय सभ्यता, ज्ञानविज्ञान, संस्कृति र इतिहास आदिका महत्त्वपूर्ण स्रोतका रूपमा परिचित रहेका वेद, उपनिषद्, पुराण र महाभारत तथा भगवद्गीताजस्ता प्राचीन ग्रन्थहरूको अध्ययन र अनुसन्धान तथा व्याख्या र विश्लेषणमा दार्शनिकहरू, लेखकहरू र अध्येता-अनुसन्धाताहरूले ठुलो अभिरुचि राख्दै आएको पाइन्छ । महाभारत र भगवद्गीतालगायत अन्य प्राचीन ग्रन्थहरूले मानव समाजको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिकलगायतका विविध पक्षको उत्थान र विकास तथा प्राणीमात्रको सुख र दीर्घायुको सुनिश्चितताका लागि समाजलाई मार्गदर्शन गर्ने बृहत्तर उद्देश्य राखेको कुरा समेत अध्येताहरूले बताएका छन् । स्वामी ईश्वरानन्दले भगवद्गीतालाई मानवमात्रको पथप्रदर्शक धर्मग्रन्थ भनेका छन् ।

भगवद्गीताको सन्देशले नेपाल र अन्य मुलुकमा शुक्रराज शास्त्रीजस्ता इतिहास पुरुषहरू र

सामान्य मानिसहरूसमेतलाई सामाजिक तथा राजनैतिक परिवर्तन र सुधारका लागि प्रेरित गर्दै आएको कुरा पनि इतिहासकारहरूले बताएका छन् । शुक्रराज शास्त्रीलाई भगवद्गीताको सन्देशका विषयमा व्याख्या गरेर नागरिक अधिकारको प्राप्तिको लागि अधि बढ्न सार्वजनिक सभामा उभिएर मानिसहरूलाई आवाहन गर्दागर्दै तात्कालिक सरकारले पक्राउ गरेर मृत्युदण्ड दिएको कुरासमेत इतिहासमा अङ्कित छ (शर्मा, २०३३/ १९७६, पृ. ३७६-३७७) । अध्येताहरूले भगवद्गीताले कर्म/कर्तव्यपालन, सामाजिक न्याय र अरूहरूको सेवालाई मानिसको धार्मिक कर्तव्यका रूपमा लिएको बताएका छन् । किङ्गले भगवद्गीताले देशभक्ति र राष्ट्रवाद वा राष्ट्रभक्तिको भावनाको विकास र राजनीतिक पुनर्जागरणमा उल्लेखनीय योगदान दिएको कुरा बताएका छन् (किङ्ग, १९८९, पृ. १०६) ।

भगवद्गीताले मानिसलाई कर्तव्यपालनबाट विचलित नहुन वा नभाग्न प्रेरित गर्छ । तिलकले जीवनमा पूर्णता प्राप्त गरेका मानिसहरूको कामको अनुसरण गर्नुपर्छ र सामाजिक आवश्यकताअनुसार मानिसले आफ्नो भूमिकामा पनि परिवर्तन गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले लोकसङ्ग्रहलाई भगवद्गीताले अधि सारेको सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तका रूपमा लिएका छन् र यसलाई कर्मयोगको सिद्धान्तको आधार र मानव मात्रको कर्तव्यको रूपमा हेरेका छन् (तिलक, २००७, पृ. ३२९) । सतपथी र मुनियानले भगवद्गीतालाई जीवनको विश्वकोष भनेका छन् । उनीहरूले यसले पेशागत कर्तव्य, सत्यता र सद्गुणलाई धर्मको रूपमा लिएको बताएका छन् । धर्म वा कर्तव्यको पालनाका साथसाथै अर्थ वा ऐश्वर्य र काम वा सुखको प्राप्ति तथा मुक्ति वा उच्चतम आदर्शको प्राप्ति (मोक्ष) का विषयमा समेत प्रकाश पारेको बताएका छन् (सतपथी र मुनियान, २००८, पृ. १४६-१५९) ।

अमेरिकाका पूर्व विदेश मन्त्री हेनरी किसिञ्जरले भगवद्गीताले नैतिकता र शक्तिका विषयमा विस्तृत रूपले प्रकाश पारेको कुरा बताएका छन् । उनले कृष्ण र अर्जुनका विचमा वार्तालाप भएपछि

अर्जुन खुसीसाथ कर्तव्यपालन गर्न तत्पर भएको कुरासमेत बताएका छन् (किसिन्जर, २०१४, पृ. १९४) । भगवद्गीताले समाजको आर्थिक विकासको मध्यमार्गको निर्देश गरेको कुरा पाण्डेलगायतका अध्येताहरूले बताएका छन् (पाण्डे, २०२१, पृ. २०६) ।

अनुसन्धान ढाँचा

कुनै पनि विषयवस्तुको अध्ययन गर्दा त्यस विषयको व्यवस्थित र वस्तुगत शोधखोज गर्न आवश्यक हुन्छ । यस अध्ययनमा पनि समस्याको पहिचान गर्ने, सम्बन्धित विषयवस्तुका विषयमा पहिले भइसकेका अध्ययनहरूको अध्ययन गर्ने, अध्ययन-अनुसन्धानको ढाँचा एकिन गर्ने, सूचनाका स्रोतहरूको पहिचान गरेर सूचना सङ्कलन गर्ने, सङ्कलित सूचनाको विश्लेषण र व्याख्या गरेर निष्कर्षमा पुग्ने वैज्ञानिक अनुसन्धान विधि प्रयोग गरिएको छ । यो अध्ययन आधारभूत रूपले भगवद्गीताको विश्लेषणात्मक अध्ययन हो । त्यसैले यो अध्ययनको मुख्य पक्ष भगवद्गीताका सामाजिक मूल्यमान्यतासम्बन्धी साहित्य वा पूर्व अध्ययनहरूको पुनरावलोकन तथा विश्लेषण र भगवद्गीताका सामाजिक सन्देशहरू र मूल्यमान्यतासँग सम्बन्धित श्लोकहरूको व्याख्या र विश्लेषण रहेको छ । भगवद्गीताका केही महत्त्वपूर्ण श्लोकहरूको व्याख्या गरेर तिनको सामाजिक सन्देशलाई स्पष्ट पार्ने कम भएको छ । यसका लागि पुराना प्रकाशनहरूको अध्ययन, तात्पर्य वा चाहना निकर्षण र विश्लेषण गर्ने पद्धति (हर्मनेयुटिक्स/ *Hermeneutics*) अवलम्बन गरिएको छ । यस अध्ययनमा अर्थशास्त्र, कानून, समाजशास्त्र र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धजस्ता विषयको अध्ययन गर्दा सूचनाका विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त सूचनाको अनुसन्धान तथा अन्वेषण गरेर अर्थ वा तात्पर्यमा साभा बिन्दु वा एकात्मकताको निकर्षण गर्ने त्रिकोणात्मक विश्लेषण विधि (ट्र्याङ्गुलेसन) प्रयोग भएको छ ।

अवधारणात्मक रूपरेखा

भगवद्गीताका मूल श्लोकहरूका नेपाली, अङ्ग्रेजी र हिन्दी अनुवादहरूको तुलनात्मक अध्ययन

गरेर तिनको वास्तविक अभिप्राय वा अर्थको निकर्षण गर्ने र प्रश्नावलीका माध्यमबाट सङ्कलित सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्क तथा भेटघाट र अन्तर्वार्ताबाट सङ्कलित गुणात्मक तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण गरेर भगवद्गीताका सामाजिक मूल्य र सिद्धान्तहरूको व्याख्या गर्ने प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छ ।

तथ्याङ्क/सूचनाका स्रोतहरू, नमूना छनोट र तथ्याङ्क सङ्कलन

अनुसन्धानको क्रममा प्राथमिक तथ्याङ्क र द्वितीयक (सेकेण्डरी) तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन भएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क र सूचनाहरू प्रत्यक्ष भेटघाट तथा अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट सङ्कलन गरिएको छ । द्वितीयक सूचना र तथ्याङ्कहरू विषयवस्तुसँग सम्बन्धित पुस्तकहरू, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पत्रपत्रिका वा जर्नलमा प्रकाशित अनुसन्धानमूलक लेखरचनाहरू, अनुसन्धान प्रतिवेदनहरू, वेबसाइटहरूबाट सङ्कलन गरिएको छ । केही मानिसहरूसँग छलफल तथा कुराकानी गरेर पनि कतिपय सूचनाको सङ्कलन गरिएको छ । त्यस्तो कुराकानीका लागि समाजशास्त्री, अर्थशास्त्री, राजनीतिज्ञ, उद्योगपति, व्यवसायीहरू, समाजसेवीहरू, नीतिनिर्माताहरू, आध्यात्मिक, सामाजिक र राजनीतिक चिन्तकहरूको एउटा सूची तयार गरेर उनीहरूसँग समय माग्ने र समय उपलब्ध गराउने २० भन्दा बढी व्यक्तिहरूसँग भेट गरेर उनीहरूसँग विषयवस्तुसँग सम्बन्धित कुराकानी गर्ने र अन्तर्वार्ता लिने काम भएको छ । पूर्व प्रधानमन्त्रीहरू, राष्ट्रिय योजना आयोगका पूर्व उपाध्यक्षहरू, सरकारका पूर्व सचिवहरू, प्रोफेसरहरू, पूर्व गभर्नरहरू र वरिष्ठ पत्रकारहरूसमेतका राष्ट्रिय जीवनमा विशिष्ट पहिचान भएका व्यक्तिहरूले पनि भेटघाट र कुराकानीका लागि समय प्रदान गर्ने र प्रश्नावली भरिदिने काम गरेर सूचना सङ्कलनमा महत्त्वपूर्ण सहयोग गरेका छन् । विषयवस्तुसँग मिल्दा अर्थात् भगवद्गीताका सामाजिक मूल्यहरू र सन्देशहरूसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू राखेर एउटा प्रश्नावली तयार गरेर त्यसको वैधता परीक्षणसमेत गरेर विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित

२०० भन्दा बढी व्यक्तिहरूलाई वितरण गरेर साङ्ख्यिकीय तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो ।

तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या

प्रस्तुत अध्ययनको विषयवस्तु शुद्ध विज्ञानभन्दा पृथक् प्रकृतिको रहेको हुनाले विश्लेषण र व्याख्याका लागि भगवद्गीताका सम्बन्धित मूल्यको प्रतिनिधित्व गर्ने श्लोकहरूको व्याख्या र विश्लेषण गर्नका लागि नेपाली, अङ्ग्रेजी र हिन्दी भाषामा गरिएका अनुवाद तथा व्याख्या र विश्लेषणहरूको त्रिकोणात्मक विधिबाट तात्पर्य वा अभिप्राय निश्चय गरेर व्याख्या र विश्लेषण गर्ने विधि अवलम्बन गरिएको छ । विश्लेषण गर्दा सामान्य अर्थबाट विशिष्ट अर्थको निकर्ण गर्ने र विशिष्ट अर्थका आधारमा सामान्य अभिप्रायका बारेमा निष्कर्षमा पुग्ने विश्लेषण विधि प्रयोग भएको छ । यसरी अन्य धेरैजसो सामाजिक अनुसन्धानमा जस्तै यस अध्ययनमा पनि मूलभूत रूपमा गुणात्मक अध्ययन विधि प्रयोग भए तापनि विषयवस्तुसँग मिल्दा साङ्ख्यिकीय तथ्याङ्कहरू पनि व्याख्याका आधारको रूपमा रहेका छन् ।

सामाजिक मूल्यहरू वा सिद्धान्तहरूको पृष्ठभूमि

भगवद्गीता र अन्य प्राचीन ग्रन्थहरूको रचना लोक कल्याणको बृहत्तर उद्देश्य राखेर भएको थियो भन्ने कुरामा सबै दार्शनिकहरू, चिन्तकहरू एकमत छन् । आजभन्दा ५/६ हजार वर्षअघिको समाजसँग तुलना गर्दा अहिलेको समाजमा ठुलो परिवर्तन आएको कुरामा विवाद छैन । वेद, उपनिषद् र भगवद्गीताजस्ता प्राचीन ग्रन्थहरूको रचना मानिसको सर्वोत्तम हित र सुख प्राप्तिको मार्ग प्रदर्शन गर्ने उद्देश्यले भएको कुरा पनि स्पष्ट छ । मानिसको सुख, समृद्धि र उच्चतम आदर्श साकार बनाउने प्रयत्न अहिले पनि जारी छ । त्यसैले भगवद्गीतालगायतका प्राचीन ग्रन्थहरूको सान्दर्भिकता ती रचनाहरूको रचना भएको हजारौं वर्षपछि अहिले पनि उत्तिकै छ । यस अर्थमा यी रचनाहरूलाई विश्लेषक र विचारकहरूले शाश्वत वा सार्वकालिक रचनाको संज्ञासमेत दिएको पाइन्छ । समाजको सुख, शान्ति, समृद्धि प्राप्त र अभिवृद्धिमा सामाजिक

मूल्यमान्यताहरू र दृष्टिकोणको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । त्यसैले भगवद्गीता र अन्य प्राचीन ग्रन्थहरूले सामाजिक मूल्यमान्यता वा सिद्धान्तहरूको प्रस्तुति र परिकल्पनामा प्राथमिकता दिएको पाइन्छ ।

यसबाट यी ग्रन्थहरूमा रहेका सामाजिक, आर्थिक, अन्य मान्यता, सिद्धान्तहरूको पहिचान, व्याख्या र विश्लेषण अहिले पनि सान्दर्भिक मानिन्छ । भगवद्गीताले मानव जीवनका विविध पक्षहरूलाई सूत्रबद्ध ढङ्गले अधि सारेको कुरा अनुसन्धाताहरूले बताएका छन् । यसले निश्चित सामाजिक मूल्यमान्यताहरू अधि सारेको र पक्षपोषण गरेको कुरामा अध्येता र अनुसन्धाताहरू एकमत छन् ।

यसले कर्मयोग, ज्ञानयोग र भक्तियोगका सिद्धान्तहरू भगवद्गीताले अधि सारेका तीनओटा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तका रूपमा चर्चित रहेका भए पनि सामाजिक विकासको हिसाबले अन्य धेरै अवधारणाहरूको महत्त्व र आवश्यकताको पहिचानसमेत गरेको छ । सिप विकास, योग्यता र क्षमताको उच्चतम उपयोग, समता, समदृष्टि, अहंको परित्याग, गलत कामको विरोध, निर्भीकता, निस्पक्षता, स्वार्थरहितताजस्ता गुणको विकास गर्ने कुरामा पनि भगवद्गीताले जोड दिएको छ (अग्रवाल, २००३, पृ. ३१४) । मन सबै इन्द्रियहरूको जोड हो । राग, भय, लोभ, क्रोध र मोहको आधार पनि मन हो । यस्ता विचारका अनन्त शृङ्खलाहरू कम गर्दै मनलाई निर्मल बनाउने प्रयास नै योग र ध्यान हो (अरुण, २०१२, पृ. ४२) । भगवद्गीताले मनलाई निर्मल बनाउने प्रभावकारी प्रविधिको रूपमा ध्यानयोगको अवधारणा र प्रक्रिया पनि अधि सारेको छ । लोकसङ्ग्रहको सिद्धान्त, सर्वभूतहितको सिद्धान्त, सत्य निष्ठाको सिद्धान्त, न्यायको सिद्धान्त, सन्तुलित जीवनपद्धतिको सिद्धान्त, विकासको मध्यमार्ग सिद्धान्त, समानताको सिद्धान्त, अहिंसाको सिद्धान्तजस्ता सामाजिक व्यवहार र विकासका अन्य विभिन्न महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तहरू पनि यसले अधि सारेको छ (पाण्डे, २०२१, पृ. ११२-११६) । यस अध्ययनमा भगवद्गीताले अधि सारेका केही महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तहरूको मात्र चर्चा गरिएको छ ।

कर्मयोगको सिद्धान्त

सामान्यतया भगवद्गीताको तेस्रो अध्यायलाई कर्मयोग सम्बन्धी अध्यायको रूपमा लिइए पनि यसका धेरै अध्यायमा कर्मयोगको चर्चा भएको पाइन्छ। भगवद्गीताको दोस्रो अध्यायको ४७ औं श्लोकलाई कर्मयोग परिभाषा गर्ने सूत्रका रूपमा समेत लिने गरिन्छ। यस श्लोकमा कृष्णले भनेका छन्—

*कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन !
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि !!*
(भगवद्गीता २.४७)

यस श्लोकमा कृष्णले बताएअनुसार कर्ममा मानिसको अधिकार रहन्छ, फलमा मानिसको अधिकार (नियन्त्रण) रहँदैन। त्यसैले कर्मफल कामको (एकमात्र) उद्देश्य हुनुहुँदैन र अकर्मण्यताप्रतिको लगाव पनि हुनु हुँदैन। त्यसैले यस श्लोकलाई चार भाग भएको कर्म (फल) को सूत्र पनि भन्न सकिन्छ। कतिपय मानिस यस श्लोकको अर्थका विषयमा द्विविधामा समेत परेको देखिन्छ। तर स्वामी दयानन्द र ओशोजस्ता व्याख्याताहरूले त्यस्तो द्विविधामा पर्न नहुने बताएका छन्। कर्म नै फलमा पुग्ने एक मात्र बाटो हो, फलको आशा मात्रै गरेर फल प्राप्त हुँदैन।

मानिसहरूले काममा मात्रै पूर्ण रूपले आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरे भने उनीहरूले कामको उच्चतम फल प्राप्त गर्ने सम्भावना रहन्छ। काम गर्ने समयमा फलको विषयमा चिन्ता र आशङ्का गर्न थाल्यो भने मानिसले आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति काममा लगाउन सक्दैन र उच्चतम सम्भाव्य प्रतिफल प्राप्त गर्न समेत सक्दैन। फलमा मात्रै ध्यान दिएर कामै गरेन भने त मानिसले फल प्राप्त गर्ने प्रश्नै आउँदैन (ओशो, २०१२, पृ. ४२४५)। काम गरेपछि मात्र कामको फल पाउने हुनाले मानिसले आफ्नो सम्पूर्ण ध्यान काममा केन्द्रित गर्नुपर्छ भन्ने यस श्लोकको मान्यता हो। कृष्ण स्वयंले पनि मानिसले कसरी काम गर्छ भन्ने कुराले धेरै हदसम्म प्रतिफलको निर्धारण गर्ने बताएका छन् (अध्याय ५, श्लोक १४)। काम र त्यसको प्रतिफल प्रकृतिको नियमद्वारा निर्धारित हुन्छ, कसैको चाहनाले मात्र यो नियममा परिवर्तन हुँदैन।

त्यसैले कृष्णले मानिसले आफूलाई आफ्नो कामको प्रतिफलको रचयिता ठान्नु हुँदैन, कामको प्रतिफल सधैंभरि प्रकृतिको नियमबाट निर्धारित हुन्छ भनेर बताएका हुन् भन्ने कुरा स्वामी दयानन्दले बताएका छन् (दयानन्द, २०१७, पृ. ५२)। दोस्रो अध्यायको ४० औं श्लोकमा मानिसले सानै काम (धर्म) गरेको भए पनि उसले त्यसअनुसारको फल पाउँछ भनेर कृष्णले बताएको कुराले पनि मानिसले प्रकृतिको नियमअनुसार आफ्नो कामको उचित फल पाउँछ भन्ने कुरा भगवद्गीताले स्पष्ट पारेको देखिन्छ। भगवद्गीताले कर्ममा मानिसले प्राप्त गरेको कुशलतालाई योग भनेको छ (अध्याय २, श्लोक ५०)। त्यसैले कर्ममा कुशलता प्राप्त व्यक्तिलाई कर्मयोगी भनिन्छ। भगवद्गीताको कर्मयोगको सिद्धान्तलाई निष्काम कर्मयोगको सिद्धान्त पनि भनिन्छ।

निष्काम कर्मयोगमा अद्भुत सामर्थ्य भएको कुरा विनोवा भावले बताएका छन्। यस्तो कर्मबाट व्यक्ति र समाज दुवैको भलो हुन्छ भन्ने विनोवाको निष्कर्ष छ। कर्मयोगीको शरीरयात्रा त चल्छ, नै, सदासर्वदा उद्योगरत रहनाले उसको शरीर निरोग र स्वच्छसमेत रहन्छ। उसको यो कर्मको कारणले ऊ जुन समाजमा रहन्छ, त्यो समाजको योगक्षेम पनि राम्रोसँग चल्छ। कर्मयोगी किसानले पैसा ज्यादा आउँछ भनेर अफिम र सुती रोप्दैन। किनकि उसको कर्मको सम्बन्ध उसले समाजको मङ्गलसित पनि जोडेको हुन्छ (विनोवा, २०६७, पृ. २६)। यसरी हेर्दा कर्मयोगी कृषकले धेरै उत्पादन प्राप्त गर्नका लागि सिँधियार वा अरू छिमेकीको उत्पादनमा आघात पुऱ्याउने र अलिअलि गरेर साँध मिच्ने काम गर्दैन भन्ने बुझिन्छ। कर्मयोगी व्यापारी र उद्योगपतिले पनि समाजलाई हानी हुने काम गरेर उत्पादन वा नाफा बढाउने प्रयत्न गर्दैन। स्पष्ट छ— कर्मयोगी राजनीतिज्ञले पनि आफूले पद प्राप्त गर्नका लागि वा आफू पदमा अडिनका लागि राष्ट्रिय स्वाधीनतामा आघात पुग्नेछ।

यसकारण राष्ट्रिय मामिलामा निर्णय गर्ने अधिकार विदेशीलाई दिने वा विदेशीले आफ्नो मुलुकको नागरिकताको प्रमाणपत्र सजिलै पाओस् भन्ने उद्देश्य

राखेर आफ्नो देशको नागरिकता कानूनमा संशोधन गर्ने वा जनताका बिचमा एक प्रकारको हल्ला चलाएर जनसाधारणलाई थाहा नदिइकन राष्ट्रलाई अहित हुने निर्णय गरेर आफ्नो वा विदेशीको स्वार्थ पूरा गर्ने काम वा त्यसको प्रयत्न पनि गर्दैन। कर्मयोगी राजनीतिज्ञले प्रतिशोध साँध्ने नियत राखेर पनि कुनै काम गर्दैन। कर्मयोगीले शुद्ध भावनाले निरन्तर काम गर्छ र कर्मबाट प्राप्त हुने प्रतिफल पनि सहज ढङ्गले स्वीकार गर्छ भन्ने भगवद्गीताको मान्यता रहेको देखिन्छ।

यसरी सबै मानिसले समाजको हितमा आघात नपुग्ने गरी इमान्दारीकासाथ आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्ने हो भने समाजमा शान्ति स्थापना हुन्छ, सद्भावको वृद्धि हुन्छ र पारस्परिक सहयोग र समन्वयबाट ठुलठुला उद्देश्यहरू पनि पूरा गर्न सकिन्छ। त्यसैले कर्मयोगको सिद्धान्तलाई समाजको सर्वाङ्गीण विकासको मार्गदर्शक सिद्धान्तका रूपमा समेत लिन सकिन्छ। कृष्णले अर्जुनलाई कर्म र कर्तव्यपालनप्रति प्रेरित गर्नका लागि भगवद्गीताको उपदेश दिएका हुनाले भगवद्गीताको प्रमुख प्रतिपाद्य विषय कर्म भएको स्वतः प्रमाणित हुन्छ।

ज्ञानयोगको सिद्धान्त

गीताले बताएअनुसार मानिसले ज्ञानको डुङ्गामा चढेर यसरी ठुलाभन्दा ठुला पाप वा समस्याहरूको सागर पार गर्न सक्छ (अध्याय ४, श्लोक ३६)। भगवद्गीताले पवित्रता वा शुद्धतामा ज्ञानभन्दा ठुलो अरु कुनै कुरा नभएको कुरा बताउँदै भनेको छ—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥

(अध्याय ४, श्लोक ३८)

यस श्लोकमा कृष्णले यसरी योग वा कर्मयोगको लामो समयसम्म अभ्यास गरेको व्यक्ति समयको क्रममा आफैँ ज्ञान प्राप्त गर्न सफल हुने बताएका छन्। यसरी भगवद्गीताले शिक्षा र ज्ञान प्राप्तिका लागि आफ्ना प्रयत्नहरूलाई केन्द्रित बनाएर पनि ज्ञान प्राप्त गर्न सक्छ र कर्मयोगको निरन्तर

अभ्यास गरेर पनि ज्ञान प्राप्त गर्न सक्छ। यसरी भगवद्गीताले पढेर पनि जानिन्छ र गरेर पनि जानिन्छ भन्ने सिद्धान्त अङ्गीकार गरेको देखिन्छ। अनुभव र अध्ययन दुवै ज्ञान प्राप्तिका मार्ग हुन् भन्ने तथ्यको पहिचान गरेको छ। यसरी भगवद्गीताले आजभन्दा पाँच हजार वर्ष अगाडि नै शिक्षा र ज्ञानको महत्त्व स्पष्ट पारेर मानव समाजलाई शिक्षा र ज्ञानको विकासका कार्यमा लाग्न प्रेरित गरेको कुरालाई यसको ठुलो योगदानको रूपमा लिनुपर्छ (राधाकृष्णन्, २०१४, पृ. १९६)।

स्वास्थ्य सेवाको सिद्धान्त र मानव विकासको अवधारणा

भगवद्गीताले स्वास्थ्य सेवाको विस्तार र विकास मानवीय सुख र समृद्धिको एउटा प्रमुख आधार हो भन्ने कुरा उद्घोष गरेको देखिन्छ। यसले ध्यानयोग, उचित आहारविहार र औषधीउपचारजस्ता स्वास्थ्य सेवाका विविध आयामहरूको पहिचान गरेको देखिन्छ। अहिले संसारभरि नै ध्यान र योगको व्यापार फस्टाएको छ। विभिन्न मुलुकमा त्यहाँका साधुसन्त र स्वास्थ्य विशेषज्ञहरूले ध्यान शिविरहरू सञ्चालन गरेका छन्। ध्यानको नियमित अभ्यासले मानिस तनावबाट मुक्त र स्वस्थ हुन्छ। मानिसलाई ध्यानबाट जीवनको लक्ष्य प्राप्त गर्नसमेत मद्दत पुग्छ भन्ने कुरा आधुनिक अध्ययनहरूले समेत बताएका छन्। यसरी आजभन्दा पाँच हजार वर्ष अगाडि नै भगवद्गीताले ध्यानको महत्त्व र आवश्यकताको पहिचान गरेर ध्यान विधिको व्याख्या र वर्णनसमेत गरेको देखिन्छ। अध्याय ५ का २७,२८ श्लोक र अध्याय ६ का ११,१२ र १३ श्लोकलगायतमा कृष्णले ध्यानविधिको बिस्तृत वर्णन गरेका छन्। धेरै खाना खानु र खाना खाँदै नखानु पनि स्वास्थ्यको लागि हितकर हुँदैन र धेरै सुतिरहनु र सुत्दै नसुत्नु दुवै स्वास्थ्यका लागि हितकर हुँदैन भन्ने कुरा पनि भगवद्गीताले बताएको देखिन्छ (अध्याय ६, श्लोक १६)। भगवद्गीताले आमोदप्रमोद र कार्य सम्पादनमा समेत मानिसले निश्चित नियमको पालना गर्नुपर्ने बताएको छ (अध्याय ६, श्लोक १७)।

भगवद्गीताले राम्रोसँग नपकाइएका, अशुद्ध, सडेगलेका, बासी, धेरै ताता र धेरै नुनिला खानेकुराले मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पार्छन् भन्ने कुरा पनि बताएको छ (अध्याय १७, श्लोक ८,९, १०) । भगवद्गीतामा कृष्णले औषधी वा औषधीजन्य वनस्पति वा जडिबुटी आफ्नै प्रतिरूप भएको कुरा बताएका छन् र रोगको औषधीउपचार धेरै महत्त्वपूर्ण भएको स्पष्ट पारेका छन् (अध्याय ९, श्लोक १६) । यसरी भगवद्गीताले मानव विकास सूचकाङ्कको अङ्गका रूपमा रहेका काम गरेर आय आर्जन गर्ने कुरा, ज्ञान र शिक्षा आर्जन गर्ने कुरा र स्वास्थ्य सचेतता र सेवाको बिस्तार र विकास गर्ने कुराको आवश्यकता पहिचान गरेको देखिन्छ ।

लोकसङ्ग्रहको सिद्धान्त

अध्येता र अनुसन्धाताहरूले लोकसङ्ग्रहको सिद्धान्तलाई भगवद्गीताले मानव समाजलाई दिएको महत्त्वपूर्ण योगदानका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । भगवद्गीतामा कृष्णले निष्काम कर्मयोगका माध्यमबाट जनक आदिले जीवनमा पूर्णता प्राप्त गरेको कुरा बताएका छन् र अर्जुनलाई पनि जनकले जस्तै लोकसङ्ग्रहको काम गर्ने सल्लाह दिएका छन् (अध्याय ३, श्लोक २०, २५) । लोक र सङ्ग्रह शब्द मिलेर लोकसङ्ग्रह शब्द बन्दछ । लोक शब्दले सन्दर्भअनुसार मानिस वा संसारलाई जनाउँछ भने सङ्ग्रह शब्दले एकै ठाउँमा वा साथसाथै राख्ने वा सम्भार तथा संरक्षण गर्ने वा नियमन गर्ने कुरालाई जनाउँछ । कृष्णले लोकसङ्ग्रहमा केन्द्रित कर्मयोगरूपी सिद्धान्तको समर्थन वा अनुसरण गर्न अर्जुनलाई मार्गदर्शन गराएको कुरा तिलकले बताएका छन् (तिलक, २००७, पृ. ३२९) । लोकसङ्ग्रहको कामबाट मानिसहरूमा पारस्परिक सहयोग अभिवृद्धि हुन्छ । यसरी समुदाय वा समाजको हितका लागि निष्काम भावले गर्ने कामलाई लोकसङ्ग्रह भनिन्छ ।

यस अर्थमा लोकसङ्ग्रहको अवधारणाको अर्थ र सामाजिक कल्याणको अवधारणाको अर्थका बिचमा निकटता रहेको देखिन्छ । प्रा. भुचन्द्र वैद्यले लोकसङ्ग्रहलाई संसारको कल्याणका रूपमा परिभाषित

गरेका छन् (वैद्य, २०१४, पृ. १०१) । यसरी लोकसङ्ग्रहको अवधारणाले संसारको एकता र अन्तरसम्बन्धको महत्त्व पहिचान गरेको देखिन्छ । स्पष्ट छ- भगवद्गीताले मानिस समाजको सदस्य भएकाले मानिसले सामाजिक हित र विकासका लागि काम गर्नुपर्छ र यसबाट नै उसको पनि हित र कल्याण हुन्छ भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ । आफ्नो आयको निश्चित अंश दान वा सहयोगको रूपमा अशक्त र असहाय व्यक्तिहरू वा समाजलाई दिनुपर्छ भन्ने भगवद्गीताको मान्यता र लोकसङ्ग्रहको मान्यताका बिचमा नजीकको सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

सर्वभूतहितको सिद्धान्त, वातावरणीय सन्तुलन र संरक्षणको सिद्धान्त

भगवद्गीताले सम्पूर्ण प्राणीहरूको हितका लागि काम गर्ने व्यक्तिले ब्रह्म वा पूर्णता या पूर्ण शान्ति प्राप्त गर्ने बताएको छ (अध्याय ५, श्लोक २५) । जसले सबैप्रति समान व्यवहार गर्छन् र जो सम्पूर्ण प्राणीको हितमा समर्पित छन्, तिनले ईश्वर प्राप्त गर्छन् भन्ने कुरा बताएर (अध्याय १२, श्लोक ४) कृष्णले सम्पूर्ण प्राणीको हितप्रति समर्पित हुन र सबैलाई समान दृष्टिले हेर्न मानिस मात्रलाई प्रेरित गर्न खोजेको देखिन्छ । यसबाट मानिस मात्रको नभएर सम्पूर्ण प्राणीहरूको हित हुने काम गर्नुपर्छ भन्ने भगवद्गीताको मान्यता रहेको देखिन्छ । पृथ्वी र यसको वातावरणको संरक्षण विना प्राणी मात्रको हित सम्भव छैन । त्यसैले भगवद्गीताले मानिस आफूमात्रै एकलै सुरक्षित र खुसी रहन सक्दैन भन्ने तथ्यको पहिचान गरेको छ । आफ्नो सुख, खुसीको प्राप्ति र रक्षाका लागि मानिसले अरू प्राणीहरूको हित हुने काम गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिएको छ । पाँच हजार वर्ष अगाडि नै भगवद्गीताले वातावरणीय सन्तुलन र संरक्षणको महत्त्व र आवश्यकताका विषयमा मानिसलाई सचेत बनाउने प्रयत्न गरेको देखिन्छ ।

असल नैतिक आचरणको सिद्धान्त

भगवद्गीताले मानिसको असल नैतिक आचरण वा चरित्रलाई धेरै महत्त्व दिएको छ ।

निर्भिकता, मानसिक शुद्धता, इन्द्रिय संयम, ज्ञान, दान, शास्त्रहरूको अध्ययन, इमानदारी वा सत्यनिष्ठा, कर्तव्यनिष्ठता, अहिंसा, प्राणी हत्यामा दया, लोभरहितता, लाज, क्रोधरहितता, धैर्य, क्षमा, र वैरभावहीनता वा द्वेषहीनताजस्ता गुण र व्यवहारलाई दैवी आचरणका रूपमा परिभाषित गरेको छ (अध्याय १६, श्लोक १,२,३,४) । भगवद्गीताले छोरा, छोरी, पति वा पत्नी र घर परिवारप्रति धेरै आशक्ति राख्न नहुने बताएको छ (अध्याय १३, श्लोक ९) र काम (कामना), लोभ र क्रोधलाई नरकका ढोका भनेर बताएको छ (अध्याय १६, श्लोक २१) । पाखण्ड, घमण्ड, क्रोध, कठोरता, अज्ञान, धनसम्पत्ति र मानसम्मानको अहङ्कार एवं अन्याय गरेर धन थुपार्ने प्रवृत्ति आदिजस्ता व्यवहार र प्रवृत्तिलाई भगवद्गीताले आसुरी प्रवृत्तिका रूपमा परिभाषित गरेको छ (अध्याय १६, श्लोक १२-१८) । विनय, इमानदारी, सहनशीलता, अहिंसा, सरलता, गुरुको सेवा, शुद्धता, आत्मसंयम, स्थिरता आदिलाई भगवद्गीताले सच्चा ज्ञानको आयामका रूपमा परिभाषित गरेको देखिन्छ (अध्याय १३, श्लोक ७) । भगवद्गीताले अधि सारेका असल आचरणका नियमहरूको पालना गर्ने हो भने संसारमा कसैले कसैमाथि शोषण, अन्याय, अत्याचार, थिचोमिचो र पक्षपात पनि गर्दैन र मानिसमानिसमा भैँभगडा र लडाइँ पनि हुँदैन । बालबालिका एवं नागरिकहरूलाई भगवद्गीताले अधि सारेका असल आचरणका नियमहरूको शिक्षा दिने हो र ती नियमहरूको पालना गर्न प्रोत्साहन दिने हो भने समाजमा शान्ति र सद्भाव बिस्तार गर्न मद्दत पुग्छ । मानिसमा सत्य र नैतिकताप्रतिको निष्ठामा पनि वृद्धि हुन्छ, भन्ने कुरा कतिपय अध्ययनहरूले देखाएका छन् ।

निःस्वार्थ सेवा वा यज्ञको सिद्धान्त

वेदले यज्ञलाई कर्मको राम्रो दृष्टान्तका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । भगवद्गीताले यज्ञको अवधारणामा रहेको स्वार्थपूर्ण आकाङ्क्षाको तत्त्व हटाएर यज्ञको अवधारणामा बिस्तार र सुधार गरेको छ । यसरी भगवद्गीताले यज्ञको अवधारणामा बिस्तार र परिमार्जन गरेर प्राणीमात्रले स्वार्थ त्यागेर गरेका जुनसुकै कार्यहरू

यज्ञ हुन सक्छन् भन्ने मान्यता अधि सारेको हुनाले कतिपय विश्लेषकहरूले यसलाई यज्ञ-विधायक शास्त्र भन्न सकिने विचार प्रकट गरेका छन् । त्यसैले कुनै व्यक्तिले निजी (स्व) हित पूरा गर्ने विचार त्यागेर सबैको सेवा गर्ने फराकिलो विचार र उद्देश्य राखेर काम गर्यो भने त्यस्तो कार्यलाई भगवद्गीताले यज्ञको रूपमा र त्यस्तो काम गर्ने व्यक्तिलाई यज्ञकर्ताको रूपमा लिन्छ (अग्रवाल, २००३, पृ. २५) । भगवद्गीताले मानिसले अरूलाई खान दिएर वा यज्ञ गरेर बचेको आफूले खाने व्यक्तिका सबै पाप नष्ट हुन्छन् र आफ्नो लागि मात्रै खाना बनाउने मान्छेले पाप मात्रै खान्छ भनेर बताएको छ (अध्याय ३, श्लोक १३) । गरिब, अशक्त, असहायहरूको सेवा र समाजको सेवा गर्ने कार्यलाई भगवद्गीताले यज्ञरूपी रूपमा परिभाषित गरेको छ । यसरी भगवद्गीताको यज्ञरूपी सिद्धान्तले निःस्वार्थ जनसेवा र निःस्वार्थ समाज सेवाको सिद्धान्तलाई समेटेको छ (पाण्डे, २०२१, पृ. १९८-१९९) । यज्ञको यस सिद्धान्तलाई सामाज विकासको एउटा आयामको रूपमा लिन सकिन्छ ।

सामाजिक विकासका अन्य सिद्धान्तहरू

भगवद्गीताले व्यक्तिले आफ्नो एउटा आदर्श वा लक्ष्यको पहिचान गरेपछि त्यसमा दृढ भएर लाग्नुपर्छ भन्ने विचार प्रकट गरेको छ । भगवद्गीताले धेरै उद्देश्य बोकेर हिँड्ने मान्छे कहिले कता र कहिले कता भौँतारिन्छ भन्ने निष्कर्ष निकालेको छ (अध्याय २, श्लोक ४१) । त्यसैगरी कुनै काम सुरुमा राम्रो ढङ्गले गर्न नसकिए पनि अभ्यास योगबाट सफलता प्राप्त हुन सक्छ भन्ने कुरा पनि भगवद्गीताले बताएको छ (अध्याय ६, श्लोक ४४) । भगवद्गीताले आफ्नो क्षमता र काममा विश्वास राख्न आवश्यक भएको कुरामा जोड दिएको छ । त्यसैले भगवद्गीतामा समाजशास्त्र र सामाजिक विकासका धेरै सिद्धान्तहरूको पहिचान गर्न सकिन्छ ।

भगवद्गीताले प्राथमिकता दिएका सिद्धान्तहरू

धेरैजसो विद्वान् र विश्लेषकहरूले कर्मयोग, ज्ञानयोग र भक्तियोगलाई भगवद्गीताले अधि सारेका तीनओटा प्रमुख योगका रूपमा लिएको पाइन्छ । तर

पनि भगवद्गीताले यी तीनओटा योगमा कुन योगलाई धेरै प्राथमिकता दिएको छ भन्ने कुरामा विश्लेषकहरू विभाजित देखिन्छन् । भगवद्गीताले यी तिनोटा

योगमा कसलाई महत्त्व दिएको छ भन्ने प्रश्नमा मानिसहरूले दिएको प्रतिक्रिया तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ-

योग मानिसको सङ्ख्या/प्रतिशत

योगका प्रकार	मानिसको सङ्ख्या	प्रतिशत
१. ज्ञानयोग	१	०.५
२. कर्मयोग	९	४.५
३. भक्तियोग	५	२.५
४. माथिका सबै	१८५	९२.५
कुलजम्मा	२००	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण- २०७२

उपर्युक्त तालिकाको अध्ययन गर्दा प्रश्नावली भर्ने २०० जनामा १८५ जनाले भगवद्गीताले तिनोटै योगलाई महत्त्व दिएको कुरा बताएका छन् भने ९

जनाले कर्मयोगलाई र ५ जनाले भक्तियोगलाई प्राथमिकता दिएको कुरा बताएका छन् ।

प्रोत्साहन गरेका व्यवहारको विवरण

भगवद्गीताले केकस्ता व्यवहारलाई प्रोत्साहन दिएको छ भन्ने विषयमा मानिसहरूले व्यक्त गरेको प्रतिक्रिया तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ-

	व्यवहार/विश्वास	मानिसको सङ्ख्या	प्रतिशत
१.	सफलता भाग्यमा होइन काममा निर्भर हुन्छ भन्ने विश्वास	१९१	९५.५%
२.	गाई र अरू जनावरको संरक्षण	१९७	९७%
३.	गरिब र कमजोर मानिसलाई गरिने सहयोग	१९२	९२%
४.	अरूको सम्पत्ति जबजरस्ती कब्जा गर्नुहुँदैन भन्ने विचार	१९४	९७%
५.	आयको केही भाग सामाजिक कार्य र अशक्त असहायहरूको हितमा खर्च गर्ने काम	१९६	९८%
६.	परिवारका आफूमा आश्रित बालबालिक, वृद्ध र अशक्तहरूको हेरचाह	१९२	९६%
७.	शाकाहारी भोजनको प्रयोग	१९८	९९%

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०७२

माथिको तालिकाको अध्ययनबाट भगवद्गीताले उल्लिखित असल कार्य र व्यवहारलाई

प्रोत्साहन दिएको विश्वास ९६.९२% मानिसहरूले राखेको देखिन्छ ।

अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त परिणाम

अध्ययनको क्रममा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा प्रतिष्ठा आर्जन गरेका २३ जना विशिष्ट

व्यक्तित्वहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । अन्तर्वार्तामा सबैले भगवद्गीताले मानिसको

सामाजिक व्यवहारमा प्रभाव पारेको छ र पार्न सक्छ भन्ने विचार प्रकट गरेका थिए । भगवद्गीताले मानिसलाई आफ्नो काम कर्तव्यप्रति प्रतिबद्ध भएर लाग्न प्रेरित गर्ने कुरामा ९० प्रतिशतभन्दा धेरै सहभागीहरू विश्वस्त रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनबाट भगवद्गीतामा अन्तर्निहित सामाजिक मूल्यमान्यताहरू मानिस र समाजका लागि

अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । आजभन्दा पाँच हजार वर्ष पहिले लेखिएका रचनामा वर्तमान समयका लागि उपयोगी मूल्यमान्यता र सिद्धान्तहरू रहेको कुरा आफैँमा अनुपम उपलब्धि मान्न सकिन्छ । यस अध्ययनले भगवद्गीताले अधि सारेका सामाजिक, आर्थिक र नैतिक मान्यताहरूको अध्ययन र प्रयोगबाट मानिस र समाजको विचार र व्यवहारको रूपान्तरण हुन सक्ने स्पष्ट पारेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- Agarwal, S.P.(1995). *The Social Message of Gita : Symbolized as Lokasangraha*. Volumnia: Urmila Agarwal
- ..... (1997). *The Social Role of the Gita: How and Why*. Delhi. Motilal Banarasidas Publishers Pvt. Ltd.
- ..... (2003). *The Gita for the Twenty- first Century*. New Delhi: New Age Books
- Ananda A, S. (2012). *Santa Darshan (in Nepali)*. Nagarjun Hills: Kathamandu. Osho Tapoban
- Baidya, B.(2014/2071 B.S.). *Bhagavad- Gita The Song Supreme*. Bhaktapur Nepal: The Sanatan Foundation
- Dayananda S.(2017). *The Teaching of the Bhagavad Gita*. New Delhi: Vision Books Pvt. Ltd.
- Gita Press(2019) . *The Bhagavad Gita or the Song Divine*. Gorakhpur: Gita Press
- Ishwarananda, S.(2015,2072). *Gita Tatparya (Nepali)*. Swayambhu. Kathamandu: Gita Adhyayn Mandal
- King, U. (1989). *Some Reflections on Sociological Approaches to the Study of Modern Hinduism*. Neumen. 36, Fasc. 1,72-97
- Maheswarananda, S. (2015/1949). *Bhumika of Ishwarananda, Gita Tatparya(in Nepali)*. Kathamandu: Gita Adhyayan Mandal
- Nehru, J. (1985). *The Discovery of India*. Jawaharlal Nehru Memorial Fund
- Osho (2012). *Gita Darshan Yog Videha Trans*. New Delhi: Full Circle Publishing Pandey, Y.R.(2017). Economic Interpretationa of Philosophy of Bhagavad Gita: A Descriptive Analysis. *Economic Journal of Economic Issues*, Pp. 77-101. Department of Economics. Patan Multiple Campus, Lalitpur. Tribhuvan University. KathamanDu. Nepal
- Pandey, Y.R.(2021). Economic Interpretation of the Bhagavad Gita and its Relevance in Designing Development Policies of Nepal. PhD Thesis submitted to Nepal Sanskrit University Research Centre. Nepal
- Radhakrishana, S.(2007). *Bhavadgita(Hindi)*. New Delhi: Hind Pocket Books
- Radhakrishnan, S.(2014). *The Bhagavad Gita*. India: Harper Element
- Satpathy, B.and Muniapan,B.(2008). The Knowledge of "Self" from the Bhagavad Gita and the Significance for Human Capital Development, *Asian Social Science*, www.ccsenet.org/Journal.html, 4(10), Pp.143-150 Vinoba, B.(2067B.S.). Geeta (Pravachan Lectures on Geeta Trans.: Totra Raj Pandey). Kathmandu. Ratna Pustak Bhandar Vinoba, B. (2067B.S.). Geeta Pravachan. (Lectures on Geeta Trans.: Totra Raj Pandey). Kathmandu. Ratna Pustak Bhandar.

